

ZÜHRÎ'NİN TEFSİR VE ULÛMU'L-KUR'AN İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ¹

Menhel Yahya İsmail*

Çev. Emel Yavuzoğlu Ergin**

Özet

Mukaddimûn uleması Kur'ân-ı Kerîm'e büyük önem göstermişler, güçleri ve imkânları nisbetinde Kur'an hizmetinde bulunmaya gayret ederek diğer ilimlerde şöhret kazanmış olsalar da Kur'ân-ı Kerîm'i ihmal etmemişlerdir. Tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair telif edilen eserlerde, tâbiûn ulemasının büyüklerinden Şâm bölgesinin muhaddisi, hadis ravii ve müdevvini olan Zührî'nin tefsir ve Kur'ân ilimlerine dair yorumları yer almaktadır. Bu çalışmada Zührî'nin tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân sahasındaki görüşleri, müfessirlerin bu çerçevedeki tartışmaları ele alınacak ve bu görüşler arasında tercihlerde bulunulacaktır.

VIEWS OF AL- ZAHRY IN THE INTERPRETATION AND SCIENCE QURAN

Abstract

Our ancient scholars has been very important cares in Al-Quran, each one tale interest with another, each one says there own important to save the Quran according to there ..... ability and power.

If they were famous in science of another scientist. But they were not forget the Almytiety Al-Quran. So that we found Al-Zahry says in Al- Hadeeth novels and new, Al-Sham of the famous, and very famous one of the followers, the Al-Sunna writers, this Sunna have appeared the book of interpretation, and the scientists, of Almyties. So this research are collecting their own thoughts. In the interpretation, the Qûranic scientists and their discussing with the scientist of the interpretations and shows the best points and important thing of it.

Giriş

Elhamdülillahi rabbi'l-âlemîn ve's-salâtu ve's-selâmü alâ seyyidi'l-evvelîne ve'l-âhîrîne nebiyyinâ Muhammedin ve alâ âlihî ve sahbihî ecmeîn.

Dünyada eski-yeni hiçbir kitap Kur'ân-ı Kerîm kadar araştırıp incelenmemiş ve onun kadar hiçbir kitaba ihtimam gösterilmemiştir. Çünkü Kur'ân, muhtevasında hayır, fazilet ve hikmet barındırmaktadır. Bunun için mukaddimûn ve muahhirûn alimleri Kur'ân'a büyük değer atfetmişler, her biri Kur'ân ilimlerinin bir alanında araştırmalarda bulunmuşlardır. Neredeyse bu ümmetin ulemasının her biri, Ulûmu'l-Kur'ân sahasında yapılan çalışmalara iştirak etmiştir.

¹ Mecelletü Külliyyeti'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, Musul, 2013, c. 7, sayı:14, s. 1-49.

* Yrd. Doç. Dr., Musul Ünivesitesi İslâmî İlimler Fakültesi İlahiyat Bölümü.

** Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bu seçkin ulemadan olan büyük muhaddis, ilim hafızı, Şam beldesinin muhaddisi Zührî de Kur'ân çalışmalarına önem vermiştir. Onun Kitâbullah'a hizmet gayesiyle kaleme aldığı görüşleri tefsir ve Ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserlerde yer almaktadır. Aslında mukaddimûn uleması her ne kadar –Zührî gibi- diğer ilimlerle iştiğal ediyor olsalar da Kur'ân-ı Kerîm alanında daha fazla çalışma yapmışlardır.

Bu araştırma giriş, üç ayrı bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır:

- Birinci bölüm: İmam Zührî'nin kısaca hayatı.
- İkinci bölüm: Zührî'nin tefsire dair görüşleri.
- Üçüncü bölüm: Zührî'nin ulûmu'l-Kur'ân'a dair görüşleri.

Bu çalışmada öncelikle -kaynaklardan ulaşılabildiği ölçüde- Zührî'nin görüşleri bir araya getirilmiş, ulemanın bu konudaki yorumlarına yer verilmiş, son olarak da bunlar arasında tercihlerde bulunulmuştur.

Allah'tan söz ve fiilde istikamet üzere olmayı talep ediyorum. Allah'ın salât ve selâmı Resûlullah (s.a.v.)'e, âline ve ashâbına olsun.

1. İmam Zührî'nin Kısa Hayat Tercemesi

Muhammed b. Müslim b. Ubeydillah b. Abdillâh b. Şihâb b. Abdillâh b. Hâris b. Zühra b. Kilâb b. Mürra Ebu Bekr Kuraşî İslam ulemasının en önemlilerinden, büyük bir tabiidir.² Hem tabiûn ulemâsının büyüklerinden hem de diğer zevâtan bu şekilde gelmiştir.

Hadis ve tefsir kitaplarında geçen İbn Şihâb nisbesi veya Muhammed b. Müslim ismiyle İmam Zührî kastedilmektedir.

Zührî h. 50 senesinde doğdu. Yirmili yaşlardayken ileri yaştaki sahabeden ilim tahsil etti. İbn Ömer'den rivayet ettiği iki hadisle beraber Sehl b. Sa'd, Enes b. Mâlik, Mahmûd b. Rabî', Abdurrahman b. Ezher, Urve, Sâlim, Ubeydullah b. Abdillâh ve daha birçok zevâtan hadis rivayet etti.³

Büyük dedesi Abdullâh b. Şihâb müşrikler safında Bedr'e katılmıştır. Uhud Savaşı'nda da Resûlullah (s.a.v.)'i gördüğü yerde onu veya yakınındaki Müslümanları öldüreceklerine dair aralarında anlaşmaya varan grubun içerisindeydi. Zührî'ye "baban Bedr'e katıldı mı?" diye soran bir kimseye "Evet, ancak o diğer tarafta, yani müşriklerin safındaydı" diye cevap verdiği rivayet edilmiştir.⁴

² Zührî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1. basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, VIII, 871; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî (ö.748), *Süyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1. Basım, Mektebetu's-Safâ, Kahire, 1424/2003, IV, 154; Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, I, 108-109; İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr ed-Dimeşkî (700-774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. Basım, Mektebetu's-Safâ, Kahire, 1423/2003, IX, 276; Muhammed Hasan Şerâb, *el-İmâm ez-Zührî âlimu'l-Hicâz ve's-Şâm*, 1. Basım, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/1993, s. 85 vd.

³ Bkz. Zehebî, *Süyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 154.

⁴ Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk: Ali Muhammed, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1. Basım, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, IV, 177.

Zührî'nin şaşkıncu bir hafızası vardı; Kur'ân'ı seksen gecede ezberlemiş olması da bunu göstermektedir.⁵ Bir gün Abdülmelik b. Mervân Zührî'den hadislerinin bir kısmını oğulları için yazmasını ister, Zührî de katibine dört yüz hadis yazdırır. Sonra muhaddislerin huzuruna çıkıp bu hadisleri okur. (Orada bulunan) Hişâm b. Abdilmelik Zührî'ye “(yazdırdığın) kitap kayboldu” deyince Zührî “üzülme, ben o hadisleri imlâ ettirmiştim” der. Bunun üzerine Hişâm kitabı çıkarır; bir harfte bile yanlışlık yapmamıştır. Hişâm bu şekilde onun hafızasını sınamak istemiştir.⁶

Zührî çok hadis rivayet etmiş, büyük bir alim ve fakîh idi. Ebu'z-Zinâd “biz helal ve harama dair meseleleri yazıyorduk; İbn Şihâb ise duyduğu her şeyi yazıyordu. Ona ihtiyaç duyulduğu zaman İbn Şihâb'ın insanların en alimi olduğunu anladım.”⁷

Zührî'nin hayatı Muaviye'nin hilafetinin sonlarına rastlar. Saîd b. Müseyyeb ile sekiz yıl beraberce ilim tahsil etmiş, hadîs ulemasının çevresinde bulunmuştur. Onun muhaddislerden rivayet ettiği hadisleri içeren yazıları da mevcuttur.⁸

Zührî kendisiyle ilgili olarak “kimse ilim konusunda benim kadar sabırlı değildir ve benim gibi eser ortaya koymamıştır. Urve'ye gelince o hiç kirlenmemiş bir kuyu gibidir; İbn Müseyyeb de halk için bu mevkiye getirilmiştir. Ve her bir mezhep onun ismine sahip çıkmıştır.”⁹

Ulemanın Zührî Hakkındaki Sözleri

İmam Ahmed b. Hanbel (rahimehullâh); “Zührî hadis rivayetinde en iyi ve isnadı en sağlam olan kimsedir” demiştir.¹⁰ Mekhûl'e “insanların en alimi kimdir?” diye sorulduğunda “İbn Şihâb” diye cevap vermişti. “Sonra kim?” diye sorulunca tekrar “İbn Şihâb” cevabını verdi. Üçüncü defa sorulunca yine “İbn Şihâb” demiştir. Ömer b. Abdilazîz (rahimehullâh) de ülkesinin uzak bölgelerine yazdığı bir mektupta “Size İbn Şihâb'ı tavsiye ediyorum, çünkü geçmişe dair gelenek ve adetleri ondan daha iyi bilen kimse yoktur” demektedir.¹¹

Ali b. Medenî (rahimehullâh) ise “Tabiûnun büyüklerinden sonra Medine'de İbn Şihâb ve Yahyâ b. Maîn'den daha bilgili kimse gelmedi” demiş ve şunu ilave etmiştir: “Size dört kişiye (tabi olmanızı) tavsiye ederim. Hakem, Hammâd, Katâde ve Zührî. Kanaatime göre Zührî onların içerisinde en alim olanıdır.”¹²

Zührî'nin bilgisinin derinliğine ve farklı ilimlere olan hakimiyetine dair rivayet edilen bu ve benzeri sözler çoktur. Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki, Zührî'nin hayatı

⁵ Bkz. Zehebî, *Tekiratu'l-huffâz*, I, 110.

⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 277.

⁷ Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1. baskı, Dâru-Fikr, Beyrut, 1984, IX, 396.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 278.

⁹ Abdullah b. Adiy b. Abdillâh el-Curcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk: Yahya Muhtar, 3. baskı, Dâru-Fikr, Beyrut, 1988, I, 58.

¹⁰ Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk: Ahmed Arnavûd ve Turkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 2000, V, 18.

¹¹ Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, Dâru's-Sekâfe, Lübnan, IV, 77.

¹² Râzî, *el-Cerh ve'ta'dîl*, VIII, 72; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IV, 155.

ilim ve tahsille iştigal etmek ve bu yolda yolculuklar yapmakla geçmiştir. Böylece o, dönemin en önemli ulemasından biri olmuştur.

Zührî (rahimehullah) hicrî 124 yılında Ramazan ayının onyedisinde salı gecesi vefat etti. Vefat ettiğinde yetmiş iki veya yetmiş üç yaşında olduğu rivayet edilmektedir.¹³

1.Zührî'nin Tefsirle Alakalı Görüşleri

Hiç şüphesiz tefsir ilmi en yüce ve en şerefli ilimlerden biridir. Zira o ilahî kelama mahsus, Allah'ın insanlara beyan etmeyi irade buyurduğu manaları ve delilleri ortaya çıkaran bir ilimdir.

Zührî tefsir ilminde müstesna bir yere sahiptir. Tefsir kitapları ona ait bir çok görüşü ihtiva etmektedir. Şunu önemle belirtmek gerekir ki Zührî, Kur'ân'ın bütünü tefsir etmemiştir; bunun sebebi onun diğer ilimlerle de –özellikle sünnet ve Resûlullah (s.a.v.)'in hadisleri ile- meşgul olmayı tercih etmesi veya tâbiûn zamanında geçerli olan, ayetleri sadece Peygamber (s.a.v.) ve sahabe kavliyle tefsir etme şeklindeki nakle dayalı tefsir metodunu uygulaması olabilir.

A.Tefsirin Lügat Manası

Tefsir “beyan” demektir; *يفسّر* meksûr olarak *يفسّر*, madmûm olarak *يفسّر* şeklinde gelir ve bu kalıba göre masdarı *فسرا* olur. *فسره* “onu beyan etti” manasına gelmekle beraber¹⁴, bu kelimenin “gizli, kapalı bir şeyi açmak” anlamında kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁵

Istîlâhî olarak ise; İmam Râzî'ye göre “tefsir Allah'ın muradını araştıran bir ilimdir veya kelâmın delalet ettiği (manaları) açıklamak, ortaya çıkarmak demektir.”¹⁶

Suyûtî bu kavramı şöyle tarif eder: Kur'ân'ın manalarını ortaya çıkarmak, ondan kastedilen (manayı) beyan etmek demektir. Tefsir, lafzın müşkil olması veya olmamasından, ya da mananın zâhir olması ya da olmamasından daha umumî anlamlar içerir. (Lafız müşkil veya zâhir olsun-olmasın, bunların hepsi tefsirin konusu içerisine girer.)¹⁷ Zührî'nin bazı ayetlerin tefsirinde (uyguladığı metodun) en önemli özelliklerini şu şekilde açıklamamız mümkündür:

1. Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmek. Bu müfessirlerin metodudur. Öncelikli olan Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir. İbn Teymiyye bu konuda şunları söyler: “Tefsirde en doğru yöntem Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir. Bir yerde mücmel şekilde gelen (ayet) bir başka yerde tefsir edilmiş; yine bir yerde muhtasar olarak gelen bir ifade bir başka yerde

¹³ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât el-Leysî el-Uşfurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s. 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, IX, 279.

¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-hadîs, Kahire, *فسر* maddesi.

¹⁵ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, I, 587.

¹⁶ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan Râzî (ö.604), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire, XXIV, 27.

¹⁷ Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Ahmed Zemûlî, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, 2005, s. 848.

daha ayrıntılı olarak yer almıştır.”¹⁸ Şu ayetin tefsiri bunun bir örneğidir: “*O zaman inkâr edenler, kalplerine taassubu, câhiliyet taassubunu yerleştirmişlerdi. Allah da elçisine ve müminlere sükûnet ve güvenini indirdi. Onları takva sözü üzerinde durdurdu. Zaten onlar buna pek layık ve ehil kimselerdi. Allah herşeyi bilendir.*” (Fetih 48/26.)¹⁹

2. Kur'ân'ın sünnetle tefsiridir. İbn Teymiyye “uygulaması zor olsa da (Kur'ân'ı) sünnetle tefsir etmek gerekir; çünkü sünnet Kur'ân'ın şârihi, açıklayıcısıdır” demektedir.²⁰ Şu ayetin tefsirinde bunun bir örneği görülmektedir: “*Ne peygambere, ne iman edenlere akraba bile olsalar cehennemlik oldukları iyice belli olduktan sonra müşriklere istiğfar etmek yoktur.*” (Tevbe 9/113.) Zührî'den nakledildiğine göre Sehl b. Saîd, Resûlullah (s.a.v.)'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Allah'ım, kavmimi başışla, çünkü onlar bilmiyorlar.”²¹

Ulema arasında bu mesele ihtilafıdır. Bazıları Zührî'nin rivayet ettiği hadise dayanarak (istiğfarın) caiz olduğunu kabul ederler. Diğer bazı ulema ise buna cevaz vermezler. İhtilafın özeti şudur: -Allah en doğrusunu bilir- İlk dönemlerde istiğfar konusunda ruhsat verilmişti, ancak sonradan Allah (azze ve celle) müşrikler hakkında başışlama dilemekten menetti. Abdullah b. Amr (r.a.)'dan rivayet edildiğine göre Abdullah b. Übey öldüğü zaman oğlu Resûlullah (s.a.v.)'a gelerek “Yâ Resûlallah, bana gömleğini ver de onunla kefenleyeyim, sen de namazını kıl” dedi. Resûlullah (s.a.v.) de buna izin verdi. Sonra Allah Resûlü (s.a.v.) onun cenaze namazını kılmak isteyince Hz. Ömer (r.a.) onu kenara çekti ve şöyle dedi: “Allah senin münafıkların namazını kılmanı yasaklamadı mı?” Resûlullah (s.a.v.) de şöyle buyurdu: “Ben ikisi arasında serbestim.” Ardından şu ayeti okudu: “*Onlar için ister af dile, ister dileme; onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek.*” (Tevbe 9/80). Abdullah b. Übey'in namazını kıldı. Ardından şu ayet nazil oldu: “*Onlardan ölmüş olan hiçbirine asla namaz kılma; onun kabri başında da durma! Çünkü onlar, Allah ve Resûlünü inkâr ettiler ve fâsık olarak öldüler.*” (Tevbe 9/84)²²

3. Hadisten kastedilen manayı ortaya çıkarmak için sünnetin Kur'ân'la irtibatını sağlamak.

Zührî (rahimehullah) sünnet-i nebeviyyeyi iyi bilen bir kimseydi. Bu bilgisi Kur'ân- sünnet münasebetini ortaya koyma noktasında ona yardımcı olmuştur. Çünkü bu metodla ayetten kastedilen mana açığa kavuşmaktadır. Örneğin İmam Ahmed'in rivayet ettiği bir hadiste Ebû Hüreyre (r.a.) şöyle demektedir: “Resûlullah (s.a.v.)'i şunları söylerken duydum: “üç çocuğu ölen bir kimseye çok az bir miktar hariç

¹⁸ Takıyyuddîn Ahmed b. Teymiyye, *Mecmûatu'l-fetâvâ*, 1. baskı, Mektebetu'l-Ubeykân, Beyrut, 1998, XIII, 363.

¹⁹ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil Nehhâs (ö. 328), *İ'râbu'l-Kur'ân*, tahrir ve tahkik: Muhammed Muhammed Tâmir, Muhammed Ramazan, Muhammed Abdulmun'im, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2007, III, 109.

²⁰ İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-fetâvâ*, XIII, 363.

²¹ Muhammed b. Hayyân b. Ahmed Ebû Hâtim, *Sahîhu İbn Hayyân*, thk: Şuayb Arnavût, 2. baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1993, III, 4.

²² Hadis mütefikun aleyhtir. Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm b. Muğîre Buhârî (ö.256), *Sahîhu'l-İmâm Buhârî, ez-Zührâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî*, Kahire, III, 290, no: 4674; Müslim b. Haccâc Neysâbüri (ö.261), *Sahîh Müslim*, thk: Halîl Me'mûn Şeyhâ, 2. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007, s.74, no:131.

cehennem ateşi dokunmaz.”²³ Zührî bu hadisle ilgili şöyle der: Resûlullah (s.a.v.) (bu sözüyle) sanki şu ayeti kastediyordu: “*İçinizden hiçbirisi istisna edilmemek üzere mutlaka herkes cehenneme varacaktır. Bu, Rabbinin katında kesinleşmiş bir hükümdür.*” (Meryem 19/71)²⁴

4. Kur’ân’ın Arap diliyle tefsiri.

Zührî hadis ilmiyle çok alakadardı, bu yüzden tefsiri de me’sûrâta dayanıyordu. Bununla beraber Zührî Kur’ân lafızlarının tefsirinde Arap dilinden istifade etmeye de önem vermiştir. Örneğin “*Rabbinizin başışına ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve arz kadar olan cennete koşun!*” (Âl-i İmrân Sûresi 133) ayetinin yorumunda şunları söyler: (Bu ayette) “arz” vafedilmiştir. Ancak onun büyüklüğünü Allah’tan başka kimse bilemez. Bir başka ayette de şöyle buyrulmuştur: “*Onlar astarları kalın ipekten olan döşeklere yaslanırlar. Bu iki cennetin meyveleri (zahmetsizce alınacak kadar) yakındır.*” (Rahman 55/54) Burada البطانة kelimesi bilinen en güzel ziynetle (ipekle) tanımlanmıştır. Bununla beraber bir şeyin dış yüzünün içinden daha güzel ve daha sağlam olduğu da bilinmektedir. Ayrıca Araplar بلاد عريضة , فلاة , عريضة derken genişlik manasını kastetmektedirler.²⁵

Bazı ayetlerin tefsiriyle ilgili Zührî’den nakledilen örnek rivayetler şunlardır:

- “*Sonra insanların akın ettiği yerden siz de dönün ve Allah’ın bağışlamasını isteyin. Çünkü Allah bağışlayan ve merhamet edendir.*” (Bakara 2/199) ayetiyle ilgili olarak Zührî şunları söylemektedir: “Bu ayette الناس ile kastedilen Âdem (a.s.)’dir.”²⁶ Belki o bu istinbatında – şu ayette temas edilen- Hz. Âdem’in maruz kaldığı unutmaya işaret etmektedir: “*Andolsun biz, daha önce de Âdem’e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık.*” (Tâhâ 20/115.)

Ancak müfessirlerin çoğu burada “الناس” ile kastedilenin Hz. İbrâhîm (a.s.) olduğunu söylemektedirler. Bunun bir başka örneği olan “*Bir kısım insanlar, müminlere: «Düşmanlarınız olan insanlar, size karşı asker topladılar; aman sakının onlardan!» dediklerinde bu, onların imanlarını bir kat daha arttırdı ve «Allah bize yeter. O ne güzel vekildir!» dediler*” (Âl-i İmrân 3/173) ayetinde de bir kişiden bahsedilmektedir.²⁷ Yine Zührî’nin tefsirinde geçen bir rivayete göre Muhammed b. İshâk’a “*İşte onlara, sabretmelerinden ötürü, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da Allah rızası için harcarlar.*” (Kasas 28/54) ayetinde kastedilenlerin kimler olduğu sorulduğunda “Necâşi ve beraberindekiler” diye cevap vermiştir.²⁸

²³ Ahmed Hanbel Ebû Abdillâh Şeybânî, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed*, Müessesetu Kurtuba, Mısır, XX, 239, no:7264.

²⁴ İmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmâîl b. Kesîr Kuraşî Dimeşkî (ö.774), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1. baskı, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 2000, III, 137.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Ensârî Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, el-Mektebetu’t-Tevfikîyye, Kahire, IV, 181.

²⁶ Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, V, 164.

²⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, II, 383; Abdurrahmân b. Nâsır Sa’dî (ö.1376), *Tefsîru’l-Kerîmu’r-Rahmân fi tefsîri kelâmi’l-Mennân*, Dâru İbnu’l-Cevzî, Kahire, s. 90.

²⁸ Zeccâc, II, 339.

Zührî (rahimehullâh), Allah'ın onlara iki defa ecir vermesini, Necâşî ve ashâbının İslâm'a girmeleri ya da ashâb-ı kirâm (r.a.) Habeş'e hicret ettikleri zaman Necâşî'nin onlara ikramda bulunup onları müdafaa etmek ve Kureyş'in zarar vermesine mani olmak suretiyle güzel davranmaları karşılığında Allah'ın mükafatlandırması şeklinde açıklar.

Zührî'ye “*Ey inananlar! Evlerinizden başka evlere, izin almadan, seslenip sahiplerine selam vermeden girmeyiniz. Eğer düşünürseniz bu sizin için daha iyidir.*” (Nûr 24/27) ayeti sorulduğunda “henüz buluş çağına girmemiş kızlara, küçük dahi olsalar onlarda insanın hoşuna gidecek bir şeye bakmaları münasip olmaz”²⁹ diye cevap vermiştir. Bu tefsir Resûlullah (s.a.v.)'in şu hadîsine de uygun düşmektedir: “İzin isteme ancak bakmaktan dolayı gerekli kılınmıştır.”³⁰

Yine “*Namazı kılın, zekatı verin, rüku edenlerle birlikte rüku edin.*” (Bakara 2/43) ayeti sorulduğunda şöyle cevap verdi: “Namazı ikâme etmek, beş vakit namazın vakitlerinde kılınması anlamına gelir.”³¹ Belki de Zührî “*Namazı bitirince de ayakta, otururken ve yanınız üzerinde yatarken (daima) Allah'ı anın. Huzura kavuşunca da namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli bir farzdır.*” (Nisâ 4/103) ayetinden dolayı ikâmenin bu manaya geldiğine işaret etmiştir.

Zührî'nin tefsirini diğerlerinden ayıran özelliklerden birisi, zikredilen şeyin aslında kastedilen mana olmaması sebebiyle ayette var olduğu tevehhüm edilen işkâli ortadan kaldırmaktır. “*Onlardan dilediğini geriye bırakır, dilediğini de yanına alırsın. Bıraktığın hanımlarından arzu ettiğini tekrar yanına almanda, senin üzerine bir günah yoktur.*” (Ahzâb 33/51) ayetinin tefsirinde “Resûlullah (s.a.v.)'in eşlerinden birini geriye bıraktığını bilmiyoruz, bilakis vefatına kadar onlar Resûlullah (s.a.v.)'in yanında bulunmuşlardı.”³² demektedir. Burada “erteleme, geriye bırakma”nın manası şudur: “Eşlerinin bazısını bırakmasında bir sakınca yoktur. Dilediğini (sırasında) öne geçirir veya geri bırakır; dilediğini yanında tutar veya terkedebilir.”³³

B. Tefsirinde Yer Alan Fıkhî Görüşler

Zührî'nin, tefsir ettiği bazı ahkâm ayetleriyle ilgili olarak hüküm istinbâtında bulunduğunu görüyoruz. Meselâ “*Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kıldı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidye gerekir. Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir. Eğer bilerseniz (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır*” (Bakara 2/184) ayetinin tefsirinde

²⁹ Buhârî, IV, 216.

³⁰ Buhârî, IV, 219.

³¹ Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk: Esad Muhammed Tayyib, Mektebetu'l-Asriyye, Sayda, I, 99.

³² Abdurrezzâk b. Hemmâm San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, 1. baskı, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad, h. 1410, III, 118.

³³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, III, 505.

“kim bir iyilikte bulunmak isterse oruç tutar ve bir fakir doyurur, bu da onun için hayırdır.” demektedir.³⁴

Bu onun ictihadıdır. İbn Abbâs, Tâvûs, Atâ’ ve Süddî “ayette kastedilen iki veya daha fazla fakiri doyurmaktır” yorumunda bulunmuşlardır.³⁵ Bu istinbâtından anlaşılıyor ki; Zührî’nin tercihi ayetin mensûh değil muhkem olduğu yönündedir. Bu konudaki ihtilaflar tefsir kitaplarında bulunmaktadır.³⁶

“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah'a ve ahiret gününe inanyorsanız, Allah'ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acımaya kalkışmayın. Müminlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun.” (Nûr 24/2) ayetine göre celd (değnek) cezası muhsan olmayanlar için Kur’an’la sabittir. Recm de muhsan olanlar için sabittir. Resûlullah (s.a.v) “iki dul kimse zina ederlerse cezası yüz değnek ve recmdir” buyurmuştur.³⁷ Ancak Zührî dul olan kimseye de değnek değil sadece recm gerektiğini söyler.³⁸

Zührî’ye göre dul bir kimseye sopa cezası değil recm uygulanır. Bu mesele ulema arasında ihtilaflıdır; bazı alimler sopa cezası uygulanır, sonra recmedilir demektedirler. Hz. Ali de böyle bir uygulamada bulunmuştur. İbn Abbâs, Übey b. Ka’b, Ebû Zer, Hasan ve İshak bu görüştedirler.

İkinci görüşe göre recmedilir, ancak sopa vurulmaz. Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın sadece recmedip değnek cezası vermediği rivayet edilmiştir. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) da Mâiz (r.a.)’i ve Gâmidiyeli kadını recmetmiş, ancak değnek cezası vermemiş ve şöyle buyurmuştur: “Ya Enes, o kadına git, eğer itiraf ederse o zaman recmet.”³⁹

Zührî husûsî bir hüküm içeren ayetlerin tefsirinde ayetin muhtevasına dair bilgi vermiştir. Örneğin “Ey Peygamber! Mehirleri verdiğin hanımlarını, Allah'ın sana ganimet olarak verdiği ve elinin altında bulunan cariyeleri, amcanın, halanın, dayının ve teyzenin seninle beraber göç eden kızlarını sana helâl kıldık. Bir de Peygamber kendisiyle evlenmek istediği takdirde, kendisini peygambere hibe eden mümin kadını, diğer müminlere değil, surf sana mahsus olmak üzere (helâl kıldık)” (Ahzab 33/50) ayetini açıklarken “hibe etme durumu sadece Resûlullah (s.a.v.)’a hastır. Herhangi bir bedel olmadan kadının kendisini bir kimseye hibe etmesi helal değildir.”⁴⁰

Zührî’nin bu görüşü isabetlidir. Çünkü eğer bu hüküm hem Hz. Peygamber (s.a.v.) hem de mü’minler için umumî olsaydı, o zaman kadının tercih ettiği herhangi bir

³⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, II, 258.

³⁵ İbn Atyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, s. 164.

³⁶ Ebu’l-Ferec Abdurrahmân Ali Kuraşî İbnu’l-Cevzî (ö.597), *Zâdu’l-mesîr fi ilmi’t-tefsîr*, 3. baskı, el-Mektebetu’l-İslâmî, Beyrut, trs., I, 185.

³⁷ Müslim, “Haddi’z-zinâ”, 4390, s. 800.

³⁸ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, V, 87.

³⁹ Hadis muttefikun aleyhtir. Buhârî, “Kitâbu’l-Ahkâm”, 7193, IV, 481; Müslim, “Kitâbu’l-Hudûd”, 4410, s. 805. Ayrıca bkz. Muvaffikuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme Makdisî Dimeşkî Hanbelî, *el-Muğnî*, thk. Muhammed Şerafuddîn Hattâb ve diğerleri, Dâru’l-Hadîs, Kahire, 2004, XII, 146.

⁴⁰ *Tefsîru’s-San’ânî*, III, 119.

kimseye hiçbir şerî yaptırım ve şart olmaksızın kendisini hibe etmesi caiz olurdu. Bu da evliliğin maksatları açısından büyük karışıklıkların oluşmasına sebebiyet verirdi.

Zührî Kur'ân sûreleriyle ilgili olarak, sûrelerin isimlendirilmesi meselesine de işaret eder. “*Biz onu (Kur'ân'ı) Kadir gecesinde indirdik.*” (Kadir 97/1) ayetinin tefsirinde şunları söylemektedir: “Kıymet ve şerefının büyüklüğünden dolayı kadir gecesine bu isim verilmiştir. Zira Araplar bir kimsenin kadrinden bahsederken onun şeref ve mevkiini kastederler.”⁴¹

Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki Zührî (rahimehullah) tefsirde Resûlullah (s.a.v.)'dan, tabîinden veya tabîinin büyüklerinden gelen rivayetlere dayalı bir metod benimsemiştir. Bu sebeple Zührî'nin hadîs ilminden Kur'ân tefsirinde faydalanmak maksadıyla istifade ettiği söylenebilir.

3. Zührî'nin Ulûmu'l-Kur'ân Hakkındaki Görüşleri

Zührî'nin ulumu'l-Kur'ân'la ilgili bir çok görüşü bulunmaktadır; zira Zührî bu alandaki ilimlerde dirayet sahibi bir kimseydi. Onun görüşleri ulûmu'l-Kur'ân kitaplarında yer almaktadır.

A. Esbâb-ı Nüzûl

Esbâb-ı nüzûl en önemli ilimlerden birisidir. Çünkü sebab-i nüzûl bilinmediği takdirde ayetten kastedilen anlam kapalı kalacaktır. Vâhidî de sebab-i nüzul hakkında “kıssa ve ayetin nüzûlüne temas etmeden ayeti tefsir etmekten kaçınmak (gerektiği için) üzerinde en fazla durulması ve ihtimam gösterilmesi gereken” bir ilim olduğunu söyler.⁴²

Bu sözleriyle Zührî, mananın açıklık kazanması ve ayetin anlaşılması noktasında problem olmaması için sebab-i nüzûle işaret eder.

- “*Şüphesiz ki, Safâ ile Merve Allah'ın koyduğu nişanlardandır. Her kim Beytullah'ı ziyaret eder veya umre yaparsa onları tavaf etmesinde kendisine bir günah yoktur.*” (Bakara 2/158) ayetinin sebab-i nüzûlü kendisine sorulduğunda şöyle demiştir: “Urve dedi ki: Hz. Âişe'ye “Bu ayet hakkında ne dersin, vallâhi (ayetten) Safâ ve Merve'yi tavaf etmemekten dolayı kimseye bir sorumluluk yoktur?” (manasını anlıyorum) diye sordum. Bunun üzerine Hz. Âişe “Ne kötü söyledin kardeşimin oğlu” dedi. “Bu mesele senin dediğin gibi olsaydı ayet, “tavaf etmemekten dolayı günah yazılmazdı” şeklinde olurdu. Ancak bu ayet ensar hakkında indi. Onlar müslüman olmadan önce, Müşellel'deki azgın Menât'a tapıyorlar, ona telbiye getiriyorlardı.⁴³ Bazıları ise Safâ ile Merve arasında tavaf etmek istemiyorlardı. Müslüman olunca Hz. Peygamber (s.a.v.)'e “ Ya Resûlallah, biz Safâ ile Merve arasında tavaf yapmaktan

⁴¹ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (ö.1250), *Fethu'l-kadir el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1420/1999, V, 670.

⁴² Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Neysâbü'rî, *Esbâbu'n-nüzûl*, Dâru't-Takvâ, s. 4.

⁴³ Müşellel bir dağdır ve oradan deniz kenarındaki Kudeyd'e inilmektedir. Bkz. Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-bıldân*, V, 136.

çekiniyoruz.” dediler.⁴⁴ Bunun üzerine Allah Teâlâ “*Safâ ve Merve Allah'ın şeâirindendir...*” (Bakara 2/158) âyetini indirdi. Bu konuda İbn Teymiyye şunları söyler: “Sebeb-i nüzûlü bilmek ayetin anlaşılmasına yardımcı olur. Çünkü sebebi bilmek sonucu bilmeyi miras bırakır.”⁴⁵

- Zührî “*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı*” (Bakara 2/187) ayetinin sebeb-i nüzûlüyle ilgili olarak da şunları söyler: “İlk dönemlerde oruç yatsıdan yatsıya kadar tutuluyordu. Bundan sonra kimse eşine yaklaşamaz, yiyip içemezdi. Bir defasında Hz. Ömer eşinin yanına gitti. Hanımı, “ben uyudum (orucum başladı)” dediği halde onu dinlemedi. Yine Sarme b. Kays⁴⁶ oruçlu olarak akşama eriştiği bir gün hiçbir şey yemeden uyuyakaldı. Ertesi gün dayanamayıp bayıldı. Bunun üzerine ayet nazil oldu.”⁴⁷

Zührî'nin Resûlullah (s.a.v)'in hadislerini ezberlemiş olması, kendisine sorulan sebeb-i nüzûle ilgili sorulara cevap verebilmesinde önemli bir etken olmuştur.

Zührî “*Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki size merhamet edilsin.*” (A'raf 7/204) ayetinin nüzul sebebi sorulduğunda şu şekilde cevap vermiştir: “Bu ayet ensardan bir genç hakkında nâzil oldu. Resûlullah (s.a.v.) (namazda) Kur'ân okuduğunda o da onunla beraber okurdu.”⁴⁸ Yani Kur'ân okuyanı dinlemek ve susmak⁴⁹ فاستمعوا وأصتوا delaletiyle vaciptir. Burada ibâha veya nedbi akla getirecek bir karîne mevcut değildir.

B. Nesh

“Nesh” lügatte; “bir yazıdan harf harf kopyalamak” manasında kullanılır. “*Biz sizin bütün yaptıklarınızı kaydediyorduk.*” (Câsiye 45/29) ayeti, “meleklerin yazdıklarını istinsâh ediyorduk, bunlar Allah katında tesbit ediliyordu” anlamına gelmektedir. “Nesh”in bir başka manası da “bir şeyi iptal edip yerine başka bir şeyi koymak” tır.⁴⁹ Bazılarına göre (خ س ن) “bir şeyi tamamen kaldırıp yerine başka bir şeyi ikame etmek”, bazılarına göre ise “bir şeyin bir başka şeye dönüşmesi” manalarını ifade eder. “Güneş gölgeyi neshetti” cümlesi “onu izale etti, giderdi” manasında kullanılmıştır.⁵⁰

⁴⁴ Buhârî, “Kitâbu'l-Hac”, 1643, I, 459.

⁴⁵ İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-fetâvâ*, XIII, 339.

⁴⁶ Sarme b. Kays el-Ensârî, el-Evsî el-Hatmî, Ebû Kays künyesine sahip büyük bir sahibîdir. İbn Abbâs kendisinden şiir almıştır. Bkz. İzzuddîn b. Esîr Ebu'l-Hasen, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk: Âdil Ahmed er-Rufâî, 1. baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1996, III, 19.

⁴⁷ Bkz. Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî (ö.852), *el-Ucâb fî beyâni'l-esbâb*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, s. 124.

⁴⁸ Celâluddîn es-Suyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1426/2006, s. 140.

⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “nesh” maddesi.

⁵⁰ Bkz. Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (ö.395), *Mu'cemu mekâysî'l-lüğa*, 2. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1429/2008, I, 558, “nesh” maddesi.

“Nesh”in ıstılâhî manası ise; “önce gelen bir hitapla (nasla) sabit olan bir hükmün kaldırılmasına delalet eden (ve sonra gelen) bir hitabdır. Eğer o hitab gelmemiş olsaydı hüküm -gecikmeyle beraber- geçerli olurdu.”⁵¹

Zührî'nin nâsih-mensûh ilmiyle alakalı yazmış olduğu tahkîkli ve matbû bir kitabı bulunmaktadır. Bu da onun ulûmu'l-Kur'an alanındaki bilgisini göstermektedir.

Zührî, Kur'an'daki ilk mensûh ayetin Bakara Sûresi'nde olduğunu söyler. Bilindiği üzere namaz Beytu'l-Makdis cihetine doğru kılınıyordu. Daha sonra ayet nazil oldu. “Doğu da Batı da Allah'ındır, nereye dönerseniz dönün Allah'ın yönü orasıdır.” (Bakara 2/115.) ayeti, “Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu (yücelerden haber beklediğini) görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. (Ey müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzlerinizi o tarafa çevirin.” (Bakara 2/144) ayetiyle neshedilmiştir.⁵²

Zührî'nin nesh konusundaki bir başka yorumu da şu olayla ilgilidir. İbn Abbâs'ın mevlâsı Miksem Receb ayının ilk gecesi Vâkıd b. Abdillâh b. Hadramî ile karşılaşır ve Cemâdî'l-evvel ayında olduğunu düşünerek onu öldürür. Vâkıd müşriklerden ilk öldürülen kişidir. Bunun üzerine müşrikler “haram ayda cinayet işliyorlar” diyerek müslümanları kınadılar. Ve Allah (azze ve celle) şu ayeti indirdi: “Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar. De ki: O ayda savaşmak büyük bir günahdır. (İnsanları) Allah yolundan çevirmek, Allah'ı inkâr etmek, Mescid-i Haram'ın ziyaretine mani olmak ve halkını oradan çıkarmak ise Allah katında daha büyük günahdır. Fitne de adam öldürmekten daha büyük bir günahdır.” (Bakara 2/217.)

Zührî “Resûllah (s.a.v.)'den bize ulaşan habere göre haram ayda kıtâl haramdı, ancak daha sonra helal kılındı” demektedir.⁵³ Onun “ancak daha sonra helal kılındı” sözüne göre haram ayda savaşmanın hükmü neshedilmiştir. Bu hükmü nesheden ayet ise şudur: “Bu, Allah ve Peygamberinden, antlaşma yaptığınız müşriklere bir ültimatodur.” (Tevbe 9/1.)

Ulema haram ayda savaşmanın haram olup olmadığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Buna göre “hüküm bâkî midir, yoksa mensuh mudur” meselesinde iki görüş bulunmaktadır.

1. Hüküm bâkîdir. İbn Cürayh'ın Atâ'dan rivayetine göre o yemin ederek şöyle demiştir: İnsanlar Haram (sınırlarında) ya da haram ayda sefere çıkmayı helal kabul etmiyorlar. Bu aylarda savaşma veya sefere çıkmanın hükmü neshedilmemiştir.

2. Hüküm mensûhtur. Saîd b. Müseyyeb ve Süleymân b. Yesâr “haram aylarda savaşmak caizdir. Bu ayet (Bakara, 217) “Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz

⁵¹ Necmüddîn Ebu'r-Rabî' Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm İbn Saîd et-Tufî, *Şerhu muhtasari'r-ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1430/2009, II, 251.

⁵² *Erbeatu küttüb fi'n-nesh ve'l-mensûh li Katâde ve'z-Zührî ve li İbni'l-Cevzî ve li İbni'l-Enbârî*, thk. Hâtim ed-Dâmin, 1. baskı, Mektebetu'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1409/1989, s. 5.

⁵³ Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 1. Baskı, Dâru İhyâi'l-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1431/2001, II, 421; *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, II, 384.

yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın.” (Tevbe 9/5) ayetiyle neshedilmiştir” demektedirler.⁵⁴

Zührî’den nakledilen bir başka rivayet “Eğer eşlerinizden biri, sizi bırakıp kâfirlere kaçarsa, siz de (onlarla savaşır) galip gelerseniz, eşleri gitmiş olanlara (ganimetten), harcadıkları kadar verin. İnandığınız Allah'a karşı gelmekten sakının.” (Mumtehine 60/11) ayetiyle ilgilidir. Zührî “bu durum Mekke fethinde sona ermiştir” demektedir⁵⁵ ve bu sözüyle hükmün mensûh olduğunu, onunla amel edilemeyeceğini kastetmektedir. Zührî’nin bu görüşünün doğruluğunu kabul etmeden önce, ayetin manasının açığa kavuşması gerekmektedir. İbn Abbâs (r.a.) bir rivayette demektedir ki; “muhâcirlerin eşlerinden bir kadın kâfirlere katılınca Resûlullah (s.a.v.) ona harcanan miktar kadar ganimetten verilmesini emretti.”⁵⁶ Yani kadına harcanan mehir ve diğer şeylerin bedelinin ödenmesi emredildi.

Bazı müfessirler (Zührî ve İbn Atıyye gibi) bu ayetin mensûh olduğunu söylemektedirler.⁵⁷ Semerkandî gibi kimi alimler ise ayetin mensûh olmadığını, bununla beraber (şartlar itibarıyla) bu ayetle amel etme imkanının bulunmadığını iddia etmişlerdir.⁵⁸ Biz Zührî’nin bu yorumu hakkında biraz düşününce aslında bu görüşün üzerinde fazla düşünülmeden dile getirildiği kanısına vardık. O bu rivayeti sahabeden veya tâbiînün büyüklerinden almıştır. Bu ayetle ilgili nesh iddiası –Allahu a’lem- doğru olmamalıdır. İmam Şâtîbî (rahimehullahu) “eğer bir hüküm mükellef hakkında kesinleşmişse, onda nesh durumu ancak kesin bir emirle (sabit) olur. Çünkü mükellefin üzerine terettüb eden bir hüküm evvel emirde kat’îdir. Sübûtu konusunda bilgi olduktan sonra bir hüküm ancak kesinleşmiş bilgi ile ilga edilebilir” demektedir.⁵⁹

Bu sebeple nesh konusunda müfessirlerin bir çoğunun görüşüne, onların dayanak olarak kabul edilebilecek sahîh bir delil olmaksızın yapmış oldukları ictihada veya aralarındaki ihtilafa itibar edilemez. Buradan anlaşılmaktadır ki, -daha önce de belirtildiği gibi- bu ayet mensûh değildir.

C. Cem’u’l-Kur’ân

Kur’ân’ın cem’i bir kaç safhada; öncelikle Resûlullah (s.a.v.) döneminde, sonra Hz. Ebû Bekr döneminde, son olarak da Hz. Osman zamanında Kur’ân’ın istinsahıyla gerçekleşmiştir. Her cem’in sebep ve illetleri ile kendine mahsus özellikleri bulunmaktadır. Biz bu bağlamda cem’ hadisesini -Zührî’nin görüşlerini çerçevesinde- ortaya koyacağız.

⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr*, I, 237.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi’l-Kur’ân*, XVIII, 52.

⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IV, 344.

⁵⁷ İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, s. 185.

⁵⁸ Ebu’l-Leys Nasruddîn b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm Semerkandî (ö.375), *tefsîru’s-Semerkandî (Bahru’l-ulâm)*, thk. Ali Muhammed Muavvid vd., Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, III, 355.

⁵⁹ İbrâhîm b. Musa Ebû İshak eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi usûli’s-şerîa*, thk. Muhammed el-İskenderî, Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut, 1427/2006, s. 519.

Zührî; “Resûlullah (s.a.v.) vefat etmiş ve Kur’ân henüz biraraya getirilmemişti” demektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) ümmî idi, okuma- yazma işiyle meşgul olmamıştı. Ancak kendisine Kur’ân nazil olduktan sonra onun tedvînine önem verdi. Bu sebeple Kur’ân’dan nazil olan bölümlerin yazımı için kitabeti iyi olan bazı sahabeden yardım istedi. Ancak yazım araçlarına erişmek kolay değildi. Bu yüzden sahabe hurma dalı, ince beyaz taşlar⁶¹ ve hayvan kemikleri gibi üzerine yazabilecekleri herşeyi kullanıyorlardı.

Zührî'nin bu yorumu Kur’ân’ın iki kapak arasında toplanmamış olduğunu göstermektedir. Zührî'nin ifadeleri üzerinde düşünülünce, Kur’ân’ın (kağıt gibi) şeylere yazılmadığını, ancak bazı yazım araçları çoğaldığı zaman (yazılabildiği) ortaya çıkmaktadır. Resûlullah (s.a.v.) Kur’ân’ı hıfz yoluyla sahabeye öğretiyor, sahabe de onu ezberliyorlardı. Bu sebeple Hâfız İbn Hacer’in, Kur’ân’ın tamamının Resûlullah (s.a.v.) zamanında sahifelere, levhalara, hurma dalına yazıldığını, ancak tek bir kitapta ve sure tertibi nazar-ı itibara alınarak bir araya getirilmiş olmadığını tespit ettiğini görüyoruz.⁶²

Ayrıca Allah Teâlâ kelamını, hem “Kitab” ve hem “Kur’ân” olarak vasıflandırmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki “Kur’ân” denilmesi onun kıraatine işaret etmektedir. Bunun sadırlarda ve satırlarda olması arasında bir fark yoktur. “Kitâb” adının verilmesi ise kitabetine işaret eder. Yani o daima müslümanların okuduğu bir kitapta korunmuş olacaktır.⁶³

D. Yedi Harf

Sâhîhayn’da yer alan İbn Abbâs rivayetinde Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “Cebrâîl bana bir harf üzere Kur’ân’ı okuttu. Ona müracaat ettim ve bir kaç defa daha müracaatımı tekrarladım. Nihayet yedi harfte sona erdi.”⁶⁴ Bu hadis mütevatirdir. İmam Suyûtî ravilerini saymış, “hepsi yirmi bir sahabî idi” demiştir.⁶⁵

Ulema yedi harfin manası hakkında ihtilaf etmişlerdir. Hâfız Ebû Hâtim b. Hayyân “insanlar bu konuda otuz beş farklı görüş ileri sürdüler” demekte ve onların bir kısmı üzerinde önemle durduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ İmam Suyûtî ise İtkân’da, ulemanın yedi harfin manası ile ilgili olarak kırk kadar farklı yorumda bulduklarını söylemektedir.⁶⁷

⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, s. 153.

⁶¹ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Ğarîbu'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. baskı, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, h.1397, III, 669.

⁶² Bkz. Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî (ö.852), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 3. Baskı, Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyad, 1421/2000, IX, 17.

⁶³ Bkz. Musâid b. Süleymân b. Nâsır et-Tayyâr, *el-Muharrar fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı, Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye bi Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtûbî, Cidde, 1429/2008, s. 147.

⁶⁴ Hadis muttefikun aleyhtir. Buhârî, “Fedâilî'l-Kur'ân”, 4991, III, 468; Müslim, “Salâtu'l-müsâfirîn ve kasruhâ”, 1899, s. 372.

⁶⁵ Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, s. 123.

⁶⁶ Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö.790), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1427/2006, s. 149.

⁶⁷ Bkz. Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, s. 123.

İmam Zührî'nin şu yorumu söz konusu hadisi anlamamızı sağlar: Müslim'in bir rivayetinde geçtiği üzere Zührî "bana ulaştığına göre yedi harf tek bir şey hakkındadır; yoksa helal-haram konusunda ihtilaf yoktur."⁶⁸ Zührî'nin bununla kastettiği, yedi harfin Kur'ân'ın indirildiği yedi Arap lehçesi olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in lafızları Arap lehçelerinin en belîği olan bu yedi lehçenin dışına çıkmaz. Kur'ân kelimelerinin çoğu Kureyş lehçesiyle gelmiştir. Bazıları Hüzeyl, diğer bir kısmı da Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm veya Yemen lehçelerine aittir.

Zührî'nin bu yorumu Ebû Ubeyd'in Fedâilu'l-Kur'ân'ında yer alan görüşüne mutabık düşmektedir. Ebû Ubeyd bu konuda şunları söyler: "Yedi harfin manası, her bir harfin yedi ayrı vecihle okunması değildir. Çünkü böyle bir şey vakî değildir. Ancak bize göre yedi harf bütün Kur'ân'ın Arap lügatlarından yedi tanesi ile nazil olmasıdır. Onlardan her bir harf bir kabilenin lehçesidir. Diğer harf birincinin dışında başka bir lehçedir. Üçüncüsü diğer ikisinin dışındaki bir lehçedir, ve hâkezâ.. yediye kadar böyle devam eder."⁶⁹

İbn Atıyye'nin şu görüşü de buna muvafıktır. "Resûlullah (s.a.v.)'in 'Kur'ân yedi harf üzere indirildi' hadisinin manası, Kur'ân'ın indirildiği yedi Arap lügatından ibarettir. Kur'ân'da bir mana bir yerde Kureyş lehçesiyle, bir başka yerde Hüzeyl kabilesinin lehçesiyle, bir diğer yerde ise en veciz ve en fasih lafızla ifade edilir. Mesela; فطر kelimesinin Kureyş dışındaki lehçelerde manası "başlamak"tır. Bu kelime Kur'ân'da yer alıyordu, ancak İbn Abbas manasını anlamamıştı. Bir defasında iki A'râbî ile bir kuyunun başında tartışıyorlardı. Onlardan birisi: أنا فطرتها (kuyuyu ilk ben kazdım) dedi. İbn Abbas (r.a.) demiştir ki: "İşte o zaman Allah Teâlâ'nın "De ki: Gökleri ve yeri yoktan var eden, yedirdiği halde yedirilmeyen Allah'tan başkasını mı dost edineceğim!" buyruğunun manasını anladım." (En'âm 6/14.)⁷⁰

Süfyan b. Uyeyne, Abdullah b. Vehb ve İbn Cerîr et-Taberî ise ona muhalefet etmişlerdir. Onlara göre yedi harf, tek bir mananın farklı lehçelerde muhtelif lafızlarla gelmesi demektir. أقبل، هلم، تعال، أسرع، عجل، ألي، قصدي gibi.⁷¹

Aynı şekilde Zührî'nin "yedi harf tek bir şey ile konuyla ki bu da Kur'ân'ın indiği Arap lehçeleridir. Kur'ân lafızları bu lehçelere ait kelimelerin dışına çıkmaz, Kur'ân bütünüyle bu lehçeleri kapsar" sözüne itiraz etmişlerdir. Çünkü Arap lehçeleri yediden fazladır. Ömer b. Hattab ve Hişâm b. Hakîm⁷² Kureyş'ten olmalarına, aynı kabileden olup aynı lehçeyi konuşmalarına rağmen kıraatları farklıdır. Hz. Ömer'in

⁶⁸ Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 1899, s. 372.

⁶⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1427/2006, s. 124.

⁷⁰ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, s. 24.

⁷¹ Bkz. İbn Kesîr, *Kitâbu fedâilu'l-Kur'ân*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî, 1. baskı, Mektebetu İbn Teymiyye, Kahire, 1416, s. 133.

⁷² Hz. Ömer'in Hişâm b. Hakîm'in kıraatine muhalefet etmesine işaret edilmiştir. Müslim, "Salâtu'l-müsâfirîn ve kasruhâ", 1896, s. 371.

Hişâm'ın lehçesini inkar etmesi düşünülemez. Bu da gösterir ki; yedi harf kavramı Zührî'nin söylediğinden farklı bir şeydir.⁷³

Bu sebeple Taberî, Zührî'nin ve onunla aynı fikirde olan ulemanın ileri sürdüğü bu görüşü reddederek bazı deliller ileri sürdükten sonra “Kur'ân'ın indiği yedi harf her bir harfteki yedi lehçedir, aynı manaya sahip tek bir kelimenin muhtelif lafızlarla gelmesidir. Şu kelimeler gibi: *هلم، وأقبل، وتعال، وألي، وقصدي*. Aynı manaya gelen, ancak çeşitli telaffuz şekilleriyle söylenen farklı lafızlar bunun örneğidir. Yukarıda geçtiği üzere Resûlullah (s.a.v.) ve diğer sahabeden gelen rivayetlerde olduğu gibi, bu kelimeler farklı şekillerde söylenseler de *أقبل، تعال، هلم* lafızları gibi (tek bir mana ifade ederler).⁷⁴

Zührî'nin yorumuna yöneltilen itiraz güçlüdür ve kabul edilebilir. Ancak Zührî'nin “bana ulaştı” sözü, dile getirdiği bu görüşlerin sahabeden kendisine rivayetler arasında olması manasına gelmektedir.

Hâfız İbn Hacer Kur'ân'ın yedi harf üzere inmesiyle ilgili hadisi şu şekilde yorumlar: “Bu hadisler harfin, lehçeler ve kıraatler manasına geldiğini destekler. Yani Kur'ân yedi lügat (lehçe) ve kıraat ile nazil olmuştur. *أحرف* in cem'idir. *أفلس* ve *فلس* gibi. Birincisinde mana “lehçelerden yedi vecih” şeklinde olur. Çünkü harfin lügat manalarından birisi de “vech”tir. *وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ* (Hac Sûresi 22/11) ayetinde olduğu gibi. İkincisinde *أحرف* kelimeye mecaz yoluyla hamledilmektedir.⁷⁵

İbn Hacer'in bu görüşü Zührî ve ona muhalefet eden ulemanın yorumlarına işaret eder. Zührî kıraatleri şöyle tavsif etmektedir: (Kıraatler) yedi lehçe kapsamında birbirinden farklı kelimelerin kullanılmasıdır. Onun “lehçelerden yedi vech” sözüne muhalefet eden ulemaya göre ise, aynı manaya gelen farklı lafızlar kastedilmektedir. Bu durumda “harf”, *zikru'l-cüz' irâdetü'l-ma'nâ* kabilinden mecaz yoluyla her bir kelimeye hamledilmektedir.⁷⁶

Bütün bunlardan şu sonuç ortaya çıkar: Yedi harf kavramındaki ihtilaf telaffuz ve kelimeyle ilgili ihtilaflardır. Yoksa -hem Zührî'nin hem de diğer görüş sahiplerinin de belirttiği gibi- manadaki bir ihtilaf değildir.

E. Garîbu'l-Kur'ân

Garîbu'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân tefsirinde derinleşmek isteyen bir kimsenin öğrenmesi gereken en önemli meselelerden birisidir. (Manası) bilinmeyen, kapalı, gizli kelimeye “garîb” denilmiştir.⁷⁷ “Garîbu'l-Kur'ân” ise açıklanmasına ihtiyaç duyulan kelimeler veya Araplar tarafından manası bilinmeyen Kur'ân lafızlarıdır. Burada gariplikten kastedilen, belâğat alimlerinin bir kelamın fasîh ve belîğ olmasını sağlayan kelimelerin fesâhat ve belâğatine hâlel getirecek kusur manasında değildir.

⁷³ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, s. 129; Mennâ' el-Kattân, *Nüzûli'l-Kur'ân alâ seb'ati ahruf*, 1. baskı, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1411/1991, s. 77.

⁷⁴ *Tefsîru't-Taberî*, I, 200.

⁷⁵ Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, IX, 32.

⁷⁶ İbn Teymiyye, *Nüzûli'l-Kur'ân alâ seb'ati ahruf*, s. 40.

⁷⁷ Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, I, 1102.

Ashâb-ı kirâm Garîbu'l-Kur'ân ilmine önem vermişler ve Kur'ân'daki garîb kelimeleri araştırmaya gayret etmişlerdir. İbn Abbâs “bana garîbu'l-Kur'ân sorulduğunda Araplar'ın dîvânı olan şiire müracaat ederim” demektedir.⁷⁸ Bir defasında ise “şiir Araplar'ın dîvânıdır. Arap diliyle nâzil olan Kur'ân'da geçen bir şeyi anlamadığımızda Arap dîvânına müracaat eder, onda bulunan bilgiyi alırız” demiştir.⁷⁹ Bu ilmin öneminden dolayı alimlerimiz sadece Kur'ân'daki garîb kelimeleri araştırmayı konu edinen kitaplar telif etmişlerdir. Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, İbn Kuteybe'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ı ve Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân*'ı buna örnektir. Bu alanda belki de en çok istifade edilen ve en meşhur kaynaklardan birisi Râğîb el-İsbahânî'nin *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân* isimli eseridir.⁸⁰

İmam Zührî'ye sorulan garîb kelimelerden birisi şu ayet-i kerîmede yer almaktadır: “Mü'min kadınlara söyle... Zinetlerini, kocalarından, yahut babalarından, yahut kocalarının babalarından, yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut kadınlara ihtiyacı olmayan hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler.” (Nûr 24/31.) Zührî (غَيْرُ) (غَيْرَةُ ifadesini) “kadınlara ilgisi olmayan, saf” olarak tanımlamıştır.⁸¹ Meşhur müfessirler غَيْرُ أُولِي الْإِرْبَةِ nin “alaka duymayan, ilgisiz kimse” anlamına geldiğinde ittifak halindedirler. Buna ebleh, bir toplulukla beraber olup onlarla yiyip içen, onlardan faydalanan, zayıf, kadınlara alaka göstermeyen kimse” de denilmiştir.⁸²

F. İlmü'l-Kırâât

Kur'ân kıraatları ilmi, ilimlerin en üstünü ve en şereflilerindendir. Bu ilim Allah'ın kitabını konu edinir. Allah Teâlâ Kur'ân'ı doğru şekilde tilavet etmeyi emretmiştir: “Kur'ân'ı tane tane, tertîl üzere oku.” (Müzzemmil 73/4.)

“القراءة” cem'idir ve lügatta “toplamak, toplanmak, bir araya gelmek” manalarına gelir.⁸³ قراءاً den masdardır. قراءاً olarak gelir. İsm-i fâili قراء cem'isi قراء ve قراء dur.⁸⁴

İstilahî olarak ise; “Kur'ân kelimelerinin eda ve telaffuz keyfiyyetini, tahfîf, teşdîd ve lafızlarındaki harf ihtilafları açısından inceleyen bir ilimdir.”⁸⁵ Bu sebeple kimi ulema kıraatler hakkındaki kurrânın ihtilafını, ahkam konusunda nakledilen

⁷⁸ Suyûtî, *İkân*, s.301.

⁷⁹ A.g.e., aynı yer.

⁸⁰ Garîbu'l-Kur'ân ilmi ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Dr. Sıddîk Halîl Sâlih'in “Mefhûmü'l-ğarîb inde'l-müfessirîn ve musannefâtihî” adlı çalışmasına bakılabilir. (*Mecelleu Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*, sayı:7, Rabîu's-sânî-1430/Nisan 2009, s. 173) Araştırmada konuyla ilgili geniş bilgi bulunmaktadır.

⁸¹ *Tefsîru's-San'ânî*, s. 813.

⁸² Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 197; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, III, 390; *Tefsîru's-Sa'dî*, s. 568.

⁸³ İbn Fâris, *Mucemu mekâyisi'l-luğa*, II, 396.

⁸⁴ Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, “قراء” maddesi.

⁸⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 3. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1426/2005, I, 364; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kırâât ve eseruhâ fî ulûmi'l-Arabîyye*, 1. baskı, Dâru'l-Cil, Beyrut, I, 16.

rivayetlerin ihtilafı gibi düşünmüşlerdir. Üzerinde ittifak edilen (ve kabul gören) bir işin ma'ruf, yapanların kınandığı ve insanlar tarafından ayıp görülen şeyin ise metrûk veya mekrûh olması buna örnektir.⁸⁶

Bununla beraber İbnü'l-Cezerî kurrânın ihtilafıyla fukahânın ihtilafı arasında fark bulunduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Kurrânın bütün ihtilafı, kendisinde şüphe olmayan, Allah katından ilahî bir kelim olarak inmiş olduğu için doğrudur ve sevaptır. Fukahanın ihtilafı ise ictehadî bir ihtilafıdır. Aslında doğru bir tanedir, ve her mezhep diğerine nisbetle hata ihtimali barındırmakla beraber sahihtir. Aslında her kıraat diğerine göre doğrudur, ona kesin olarak inanırız.”⁸⁷ Bu sebeple Zührî kıraatten bahsederken şöyle der: “kıraat devam edip giden bir yoldur, sonra gelen (alim) onu bir öncekinden alır.”⁸⁸ Ulema Kur'ân'a olan gayretleri ve kıraatlerin çokluğundan dolayı ortaya çıkan ihtiyaç sebebiyle sahîh kıraatin kaidelerini ve rükunlarını tespit etmişlerdir. Bunlar:

1. Muttasıl isnad
2. Hz. Osman tarafından çoğaltılan resm-i mushafa uygunluk
3. Bir vecihle de olsa Arap diline uygunluktur.

İbnü'l-Cezerî, “Arap diline bir vecihle de olsa uyan, ihtimal yoluyla da olsa resm-i mushafa uygunluk gösteren ve senedi sahih olan her kıraat sahihtir, reddi ve inkarı caiz değildir. Eğer Kur'ân'ın indiği yedi harften ise herkes için kabul edilmesi vacip olur.”⁸⁹

İbnü'l-Cezerî sahîh kıraatin kaidelerini şöyle belirlemiştir:

وجه نحو وافق ما وكل	للرسم احتمالاً يحوي وكان
هو القرآن إسناداً وصح	الأركان فهذه الثلاثة
وحيثما يختل ركن أثبت	لو أنه في السبعة شذوذه

“Bir vecihle nahve uygun olan, ihtimalle de olsa mushafa uyan, senedi sahih olan her kıraat Kur'ân'dır. Bu üç rükun ne zaman ihlal edilirse -yedi kıraat içerisinde de olsa- onun şâz olduğu sabit olur.”⁹⁰

Bu üç şart ve kaide kıraat alimleri arasında, Kur'ân'ı (tahriflerden) koruduğu için kabul görmüştür. Her kıraatın onu destekleyen ve güçlendiren bir senedinin olması

⁸⁶ Bkz. Yâsîn Câsim el-Mecîd, *Telhîmu'n-nahviyyîn li'l-kurrâ'*, 1. baskı, Müessesetu'r-Rayyân, Beyrut, 1426/2005, s. 9.

⁸⁷ Muhammed b. Muhammed ed-Dimeşkî İbnü'l-Cezerî (ö.833), *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, 3. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427/2006, I, 47.

⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Abbâs b. Mücâhid el-Bağdâdî, *es-Seb'atu fi'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf, 2. baskı, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1400, I, 50.

⁸⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, I, 15.

⁹⁰ Bkz. Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hâdî şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr ve'l-keşf an uleli'l-kirâât ve tevcîhihâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, I, 19.

gerekir; isnad kıraatin sıhhati için asıl şarttır. Zührî Enes b. Mâlik'e okumuştur ve ondan hurufu'l-Kur'ân hakkında rivayet nakledilmiştir.⁹¹

İbnü'l-Cezerî “Kurrâdan Medine’de bulunanlar İbnü'l-Müseyyeb, Urve b. Sâlim, Ömer b. Abdilazîz, Süleymân, Atâ b. Yesâr, Muâz el-Kâri’ olarak tanınan Muâz b. Hâris, Abdurrahmân b. Hürmüz el-A’rec, İbn Şihâb ez-Zührî, Müslim b. Cündeb ve Zeyd b. Eslem’dir” demektedir.⁹²

Medine’de Nâfi b. Ebî Nuaym (ö. 199) ile kıraat ilmi en mükemmel halini almıştır. Nâfi’ aralarında Muhammed b. Şihâb ez-Zührî’nin de bulunduğu yetmiş kadar tabiîne okumuştur. Zührî Saîd b. Müseyyeb’e, o İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre’ye okumuş, onlar da Ubey b. Ka’b’dan kıraat almışlardır. İbn Abbâs ayrıca Zeyd b. Sâbit’e okumuş, Zeyd de Resûlullah (s.a.v.)’a okumuştur.⁹³

Bu sened, Zührî’nin tâbiînin büyüklerinden, onların da sahabeden kıraat ahzettiklerini göstermektedir.

4. Kıraatinin Kaynakları

Kıraatleri belirleyen kaynaklarda ve kitaplarda, Zührî’nin okuduğu kıraatlerin bulunabileceği eserler nakledilmiş ve kayıt altına alınmıştır. Bunlardan en önemlileri; Râzî, Zemahşerî, Kurtubî, İbn Hayyân, Âlûsî gibi alimlerin tefsirleridir. Kurtubî ve İbn Hayyân, Zührî’nin kıraatine en fazla yer veren müfessirleridir.

İbn Cinnî *Muhteseb* isimli eserinde bütün kıraatini kaleme almıştır. Aynı şekilde Ferrâ da *Meâni’l-Kur’ân*’ında Zührî’nin kıraatlerini zikretmektedir. Zeccâc’ın *Meâni’l-Kur’ân* kitabında da Zührî kıraati ve i’râbı yer alır. Nehhâs ise *İ’râbu’l-Kur’ân* isimli eserinde onun kıraatinden örnekler verir. Dr. Ahmed Muhtâr Ömer ve Dr. Abdulâl Sâlim Mükerrrem eserlerinde, Zührî’den gelen ve sayısı yüz elli ikiye ulaşan ayetin kıraat vecihlerine imkan nisbetinde yer vermişlerdir.

5. Kıraatindeki ihtiyarı

الاختيار lügatta seçmek, toplamak manalarına gelir.⁹⁴ الاختيار, الخيار dan isimdir. “İhtârü’ş-şey” bir şeyi seçerek almak demektir.⁹⁵ الاختيار (ıstılâhî olarak) ehil olan bir kimsenin rivayet edilen kıraatlerin kendi re’yine göre en uygun olanını alması, kıraatte sadece bir tarîkı kabul etmesi de anlamındadır.⁹⁶ Bu kelimenin kıraati seçen kimseye izafe edilmesi, onu kendisinin üretmesi ve ortaya çıkarması manasında değil, aksine İbnü'l-Cezerî’nin de söylediği gibi “o kıraati sürdürmesi, bırakmaması anlamındadır. Yoksa uydurmak, re’y ve icthadda bulunmak manasında değildir.”⁹⁷

⁹¹ Bkz. Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1427/2006, II, 230.

⁹² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr*, I, 14.

⁹³ Bkz. İmâm Zührî, *Âlimu'l-Hicâz ve's-Şâm*, s. 145.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 752, خیر maddesi.

⁹⁵ Muhammed b. Ya’kûb el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Müessesetu’r-Risâle, Beyrut, I, 1727.

⁹⁶ Muhammed Tâhir el-Cezâirî, *et-Tibyân li-ba’di’l-mebâhisi’l-müteallika bi’l-Kur’ân alâ tariki’l-itkân*, 3. Baskı, Halep, h.1412, 122.

⁹⁷ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirâati'l-aşr*, I, 52.

Zührî'nin kıraati incelendiği zaman Hz. Ali, İbn Abbâs, Hz. Osman, Abdullah b. Mes'ûd, Hz.Âişe, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan gibi önde gelen sahabenin bir çoğunun kıraatine muvafık olan vecihler görülür. Aynı şekilde onun kıraati Ömer b. Abdilazîz, Katâde, A'sâ, Saîd b. Müseyyeb, Rabî' b. Haysem, Mücâhid gibi tabiîn büyüklerinin kıraatine de uygunluk göstermektedir.

6. Kıraatinin Kısımları

Zührînin kıraat (vecihlerini) belirledikten sonra bu kıraatleri, diğer kurrâdan ayrılıp infirâd etmesi, yedi kurrânın kıraatine uygun olup olmaması ve (yedi kıraati) ona tamamlayan üç kıraate uygunluğu, kıraat ilmiyle uğraşan diğer bazı ulemanın okuyuşlarına muvafık olması bakımından gruplandırmak mümkündür. Bunları inşallah ek kısmında beyan edeceğiz.

A. Münferid Kaldığı Kıraatler

Bu kıraatler hiçbir kurrânın kendisine katılmadığı (ve rivayetinde yalnız kaldığı), sayısı yirmi altıya ulaşan kıraatlerdir ve ekseriyetle İbn Hayyân, İmam Kurtubî, Âlûsî tefsirlerinde bunlara yer vermişlerdir.⁹⁸ Bu kıraatlerde dikkate değer husus, sahih kıraat şartlarına muhalif olmalarıdır.

B. Müşterek Rivayetler

Bununla kastedilen yedi kurrâdan birine veya çoğunluğa uygun olarak okuduğu kıraatlerdir. Bu tür kıraatleri otuz üç tanedir.

C. On Kıraat İmamına Muvafık Olan Kıraatler

Bununla Zührî'nin kıraatleri ona tamamlayan üç kurrânın kıraatine uygun olan okuyuşları kastedilmektedir. Bu imamlar, Ebû Ca'fer Yezîd, Ya'kûb el-Hadramî ve Halef b. Hişâm'dır. Yirmi yerde onların okuyuşuna muvafakat göstermiştir.

D. On Dört Kıraat İmamına Muvafık Olan Okuyuşlar

Bu ifadeyle on kıraata sonradan eklenen diğer dört kurrânın okuşuna uygunluk arzeden kıraatler kastedilmektedir. Bunlar; İbn Muhaysın, Yezîdî, Hasanü'l-Basrî ve A'meş'in kıraatleridir. Zührî'nin bu tür kıraatlerinin sayısı ise otuza ulaşmaktadır.

Sonuç

İmam Zührî görüşlerini konu edinen bu bereketli ve feyizli çalışmadan bazı önemli sonuçlar çıkarmak mümkündür:

- Zührî sünneti tedvîn etmiştir ve Şam muhaddisidir. Ancak Resûlullah (s.a.v.)'in hadisleriyle iştilgal etmesi onun bir Kur'an hizmeti olarak tefsir ve Kur'an ilimlerinde eser te'lif etmesine mani olmamıştır.

⁹⁸ Misaller için bkz. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 332, 387; II, 20; Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 332, 387; II, 20; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, I, 243; VIII, 96.

- Tefsir sahasında Kur'ân müfredâtı hakkında bilgi verirken esere dayalı bir metod izlemiştir. Zira Zührî hadis ilmine çok düşkün bir alimdi.

- Zührî'nin Resûlullah (s.a.v.)'in hadislerini ezberlemiş olması, Kur'ân tefsiriyle ilgili kendisine yöneltilen sorulara serî bir şekilde cevap verebilme (melekesinin) yerleşmesine yardımcı olmuştur.

- Ayetlerin manasının açıklanması noktasında Arap diline ve şiirlerine, Kur'ân-sünnet-sahabe kavlınden sonra en önemli yardımcı unsur olması nedeniyle büyük önem vermiştir.

- Kâri tarafından mananın anlaşılabilmesi için bazı kelimelerde bulunan garipliği izale etmiştir.

- Ulûmu'l-Kur'ân'a gösterdiği ihtimamdan dolayı sadece nâsih-mensûh ilmini konu edinen bir risale te'lif etmiştir.

- Zührî'den gelen kıraatler; bazıları sahabe (kıraatine) uygunluğu, bazıları yedi kurrâya ve on kurrâya, diğer bir kısmı ise on kıraate zâid olan kıraatlere muvafık olup olmaması açısından değerlendirilmiştir.

EK: MUSHAF SIRASINA GÖRE KIRAATLER

SIRA NO	AYET NO.	KIRAAT VECHİ	ZÜHRÎ'NİN KIRAATİNE MUVAFİK OLAN RİVAYETLER	KAYNAKLAR
---------	----------	--------------	---	-----------

BAKARA SÛRESİ

1	2	فيه	Zührî, İbn Muhaysın, Müslim b. Cündeb, Ubeyd, Selâm b. Mühenned.	el-Bahru'l-Muhît, I, 37; el-Câmi', I, 168.
2	6	أَنْذَرْتَهُمْ (istifhâm hemzesinin hazfıyla)	İbn Kesîr, İbn Muhaysın, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 59.
3	38	فلا خوف	Ya'kûb, Hasan, Âsâ es-Sekafî, Zührî, İbn Ebî İshâk.	el-Bahru'l-Muhît, I, 169; el-Câmi', I, 317.
4	40	إسرائيل	Hamza, Ebû Ca'fer, İlyâs el-Mutuî - Hasan, İbnü'l-A'meş, Ezrak	el-Câmi', I, 318.
5	40	إسرائيل	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, I, 172; el-Muharreru'l-vecîz, 80.
6	40	أَوْفَتْ	Zührî, İbn Muhaysın	el-Câmi', I, 319.
7	49	يَذَّبْحُونَ	Ahfeş, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, I, 193.
8	50	فَرَقْنَا	Nâfî', Zührî, İbn Ğalbûn, Ebû Tâhir, İbn Mücâhid, İsmâîl.	el-Bahru'l-Muhît, I, 197; el-Muharreru'l-vecîz, 86.
9	54	باريكم		el-Bahru'l-Muhît, I, 206.
10	62	والصابين	Nâfî', Şeybe, Zührî, Ebû Ca'fer	el-Bahru'l-Muhît, I, 241.
11	85	تُقْتَلُونَ	Hasan, Ebû Nüheyk, Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 108.
12	102	هاروت وماروت	Hasan, Zührî	el-Keşşâf, I, 86.
13	102	المر	Zührî, Katâde	el-Keşşâf, I, 86.

14	102	المَر	Hasan, Katâde, Zührî	el-Muhteseb,I, 185.
15	108	س işmâmıyla	Ebû Ca'fer, Şeybe, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, I, 346.
16	143	إِلَّا لِيُعَلِّمَ	Zührî	el-Câmi', II, 139.
17	143	لرؤوف	Zührî.	el-Muhteseb,I, 201.
18	143	لرؤوف	Zührî	el-Muhteseb,I, 201.
19	196	الهُدِيِّ	Zührî, Ebû Hüreyre, Mücâhid	el-Bahru'l-Muhît, II, 74.
20	196	نُسُك	Hasan, Zührî, Sülemî	el-Bahru'l-Muhît, II, 76.
21	228	فُرُو	Nâfi', Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 186; el-Câmi', III, 113
22	255	لَا يُؤُودُهُ	Zührî, Ebû Ca'fer	el-Bahru'l-Muhît, II, 280.
23	264	صَفْوَان	Zührî, Said b. Müseyyeb	el-Bahru'l-Muhît, II, 309.
24	265	يَعْمَلُونَ	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 313; el-Câmi', III, 317.
25	267	وَلَا تُثَمِّمُوا	Zührî, Müslim b. Cündeb, İbn Abbâs	el-Câmi', III, 326.
26	267	تَعْمَضُوا	Yezîdî, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 318.
27	269	وصلا "يؤت"	Ya'kûb, Zührî, A'meş	el-Bahru'l-Muhît, I, 320; el-Câmi', III, 331; Râzî, II, 348.

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

28	13	فَنَّةٍ	Hasan, Mücâhid, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 393; İ'râbu'l-Kur'ân (Nehhâs), I, 157.
29	31	فَاتَّبِعُونِي	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 431.
30	49	كَهَيْةٍ	Ebû Ca'fer, Zührî	el-Câmi', III, 84.

31	49	تَذَخَّرُونَ	Mücâhid, Zührî, Ebu's-Semâl???, Eyyûb eş-Şahsânî	İ'râbu'l-Kur'ân, I, 195.
32	75	يُودِّهَو	Ebu'l-Münzir, Zührî.	İ'râbu'l-Kur'ân, I, 203.
33	75	وَلِتَكُن	Katâde, Mücâhid, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, II, 500.
34	104	وَتَسْوَاد	Ebû Abdirrahmân, Hasan, Zührî, Îsâ b. Ömer, Ebû Hayve.	el-Bahru'l-Muhît, III, 20.
35	106	تَبْيَاض	Zührî, Hasan, Ebu'l-Cevzâ, İbn Muhaysın	el-Câmi', IV, 146.
36	106	تُلَاقُوهُ	Zührî, Hasan, Ebu'l-Cevzâ, İbn Muhaysın	el-Câmi', IV, 146.
37	143	كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَال	Nehaî, A'meş, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, III, 67.
38	154	غَزَا	Hasan, Zührî	el-Keşşâf, I, 224.
39	156	هَنِيئًا (vakf ve vasl halinde)	Hasan, Zührî	el-Muhteseb, I, 273.

NİSÂ SÛRESİ

40	4	وَلِيَخْشَى	Ebû Ca'fer, Hasan, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, III, 167.
41	9	ضُعْفَاء	Îsâ b. Ömer, Hasan, Zührî, Ebû Hayve	el-Bahru'l-Muhît, III, 172.
42	9	فَلْيَتَّقُوا	İbn Muhaysın, Âişe, Zührî, Ebû Hayve	el-Keşşâf, I, 247.
43	9	وَلِيَقُولُوا	Hasan, Zührî, Îsâ b. Ömer, Ebû Hayve	el-Bahru'l-Muhît, III, 172.
45	43	غَيْظ	Abdullah b. Mes'ûd, Zührî	el-Muhteseb, I, 292.
46	92	خَطَا	Zührî	el-Keşşâf, I, 289.
47	101	تُقَصِّرُوا	Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 475.

48	112	خطية	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, III, 346.
----	-----	------	-------	-----------------------------

MÂIDE SÛRESİ

49	6	الغيث	Zührî	İ'râbu'l-Kur'ân, I, 315.
50	31	سوة	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, III, 467.
51	94	ليعلم	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, IV, 17.

EN'ÂM SÛRESİ

52	9	وَاللَّبَنَاتِ	Zührî	el-Keşşâf, II, 5.
53	14	فَطْر	Zührî	Râzî, XII, 140.
54	139	خَالِصُهُ	İbn Abbâs, Ebû Zür'a, İkrime, İbn Ya'mer, Ebû Hayve, Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 667.

A'RÂF SÛRESİ

55	20	سَوَاتِمَا	Hasan, Ebû Ca'fer, Verş, Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 691.
56	22	يُخَصِّفَان	Zührî	el-Keşşâf, II, 92; el-Muharreru'l-vecîz, s. 693.
57	22	يُخَصِّفَان	İbn Bureyde, Hasan, Zührî, A'rec.	el-Bahru'l-Muhît, IV, 280.

ENFÂL SÛRESİ

58	24	المر	Hasan, Zührî.	el-Keşşâf, II, 121.
----	----	------	---------------	---------------------

TEVBE SÛRESİ

59	37	-	Ebû Ca'fer, Zührî, Verş.	el-Keşşâf, II, 189.
60	37	النَّسِي	İbn Kesîr, Ca'fer b. Muhammed, Zührî.	el-Keşşâf, II, 189.
61	37	النَّسِي	Eşheb, Ca'fer b. Muhammed, Zührî	el-Bahru'l-Muhît, V, 39.
62	37	ليواطيرا	Zührî	el-Bahru'l-Muhît, V, 40.
63	128	انْفَسِكُمْ	Ebû Amr, Ya'kûb, Fâtıma, Âişe, İbn Abbâs, Ebu'l-Âliye, Dahhâk, İbn Muhaysın, İbn Aliyye, Zührî.	el-Keşşâf, II, 223.

YÛNUS SÛRESİ

64	71	فاجمعوا	Nâfi', Ebû Amr, Zührî, A'meş, Ebû Racâ, A'rec.	el-Bahru'l-Muhît, V, 179.
----	----	---------	--	---------------------------

HÛD SÛRESİ

65	111	كَلَّا لَمَّا	Zührî, Süleyman, İbn Erkam.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 972; Rûhu'l-Meânî, XII, 151.
----	-----	---------------	-----------------------------	--

YÛSUF SÛRESİ

66	11	İşmamsız idgamla	Ebû Ca'fer, Zeyd b. Ali, Amr b. Ubeyd, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s.981; Rûhu'l-Meânî, XII, 193.
67	30	شَغْفَهَا	Ali b. Ebî Tâlib, Ebû Racâ, A'rec, Ebû Ca'fer, Sâbit el-Benânî, Zührî	Tefsîru't-Taberî, XII, 200; Rûhu'l-Meânî, XII, 226.
68	31	مُنْكَا	Ebû Ca'fer, Zührî, Şeybe	el-Bahru'l-Muhît, V, 302
69	33	رَبِّ السَّجْنِ	Ya'kûb, Osmân, Zeyd b. Ali, Zührî, A'rec	Rûhu'l-Meânî, XII, 234.
70	52	لِيُعْلَمَ	Zührî	
71	110	كَذَّبُوا	İbn Kesîr, İbn Âmir, Nâfi', Ebû Amr, Âişe, Hasan, Katâde, Ebû Racâ, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Zührî, Ya'kûb, Ebû Ca'fer.	el-Bahru'l-Muhît, V, 354; Râzî, XVIII, 226.

İBRÂHÎM SÛRESİ

72	41	وَلَوْلَا	İbn Ya'mer, Zührî, İbrâhîm en-Nehâî, Huseyn b. Ali.	el-Keşşâf, II, 382.
----	----	-----------	---	---------------------

HİCR SÛRESİ

73	15	شَكَرْتِ	Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1066.
74	15	شَكَرْتِ	Zührî	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1066.
75	44	جُزْ	Ebû Ca'fer, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, V, 455.

NAHL SÛRESİ

76	5	يَفْ	Zührî, Ebû Ca'fer.	el-Bahru'l-Muhît, V, 475.
77	11	تُنَبِّتْ	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, V, 478; Rûhu'l-Meânî, XIV, 165.
78	53	تَجْرُونَ (vakfen)	Hamza, Zührî.	Rûhu'l-Meânî, XIV, 165.

İSRÂ SÛRESİ

79	31	خَطَا	Ebû Racâ, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 614.
----	----	-------	------------------	-------------------------------

KEHF SÛRESİ

80	12	لِيُعَلِّمَ	Zührî	Kurtubî, X, 302.
81	16	بإبدال الهمزة خفية ياء	Ebû Ca'fer, Şeybe, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 102.
82	18	ولمليت	Ebû Amr, Zührî.	Rûhu'l-Meânî, XV, 228.
83	38	(vakfen ve vaslen ile)	İbn Âmir, Nâfi', Ebû Amr, Âsim, Zeyd b. Ali, Hasan, Zührî, Ya'kûb, Verş, Ebû Ca'fer, Ruveys.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 128; Râzî, XII, 126.
84	47	تُسَيِّرُ الْجِبَالِ	İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hasan, Katâde, Zührî, Yezîdî, Ya'kûb.	Kurtubî, X, 345; el-Keşşâf, II, 487.
85	58	مَوْلَا	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 140.
86	66	رَشَدَا	Ebû Amr, Ya'kûb, Hasan, Yezîdî, Zührî, İbn Muhaysın.	el-Keşşâf, II, 492.
87	74	زَكِيَّة	Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Yezîdî, Ebû Ca'fer, Ruveys, İbn Abbâs, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 150; el-Keşşâf, II, 493.
88	77	يَنْقَاضُ	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 152.
89	86	حَمِيَّة	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 159.
90	96	الصُّنْفَيْنِ	İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Ya'kûb, Yezîdî, Zührî.	el-Keşşâf, II, 499; Kurtubî, XI, 53.

MERYEM SÛRESİ

91	1	(با ile nin imalesiyle)	Kisâî, Ebû Amr, Âsim, İbn Âmir, Şu'be, Yezîdî, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VI, 172; Kurtubî, XI, 64.
92	5	خَفَّتْ الْمَوَالِي	Zührî.	Râzî, XXI, 180.
93	6	يَرْتَثِي وَيَرِثُ	Ebû Amr, Kisâî, Yezîdî, Katâde, İbn Muhaysın, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 174; Kurtubî, XI, 70.
94	19	لِيَهَبَ	Nâfi', İbn Âmir, Ebû Amr, Kâlûn, Verş, Ya'kûb, Hasan, Ravh, Ruveys, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 180; Râzî, XXI, 198.
95	90	يَنْفِطِرْنَ	Ebû Amr, Hamza, Âsim, İbn Âmir, Şu'be, Ya'kûb, Halef, Zührî.	el-Keşşâf, II, 525; Kurtubî, XI, 133.

TÂHÂ SÛRESİ

96	14	لِذِكْرِي	Sülemî, Şa'bî, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 232.
97	18	(hemzesiz)	Zührî, Şeybe.	el-Bahru'l-muhît, VI, 235.
98	64	فَاجْمَعُوا	Ebû Amr, Yezîdî, Zührî, İbn Muhaysın, Ya'kûb.	el-Keşşâf, II, 543; Râzî, XXII, 81.
99	66	تُخَيَّلِ	İbn Âmir, Ravh, Hasan, Ya'kûb, İbn Zekvân, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 259; Kurtubî, XI, 688.
100	131	زَهْرَةَ	Ya'kûb, Hasan, Ebû Hayve, Zührî.	el-Keşşâf, XX, 559; Kurtubî, XI, 219.

ENBİYÂ SÛRESİ

101	42	يَكُونُكُمْ (hemzesiz damme-i hafiyye ile)	Ebû Ca'fer, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 314.
102	87	نُقَدَّرَ	İbn Abbâs, Amr b. Abdilazîz, Zührî.	el-Keşşâf, II, 581; Râzî, XXII, 215.
103	104	تُطَوِّي السَّمَاءَ	Ebû Ca'fer, A'rec, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 243; Kurtubî, XI, 288.
104	11	خَاسِرَ الدُّنْيَا	Ravh, Mücâhid, Ya'kûb, A'rec, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 355; Râzî, XXIII, 13.
105	18	وَالدُّوَابِّ	Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 359.
106	27	رُجُلًا	İkrime, Hasan, Mücâhid, Zührî.	el-Keşşâf, III, 11; Kurtubî, XII, 33.
107	37	تَنَالَهُ	Ya'kûb, A'rec, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 370; Râzî, XXIII, 38.

MÜ'MİNÛN SÛRESİ

108	20	تَنْبَتَ	Hasan, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 401; Kurtubî, XII, 99.
-----	----	----------	---------------	--

NÛR SÛRESİ

109	11	كَبِيرَهُ	Kisâî, Ebû Amr, Ya'kûb, Mücâhid, Ebû Ca'fer, Zührî.	el-Keşşâf, III, 52; Râzî, XXIII, 147.
110	35	دَرِّي	Nâfi', Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VI, 456.

ŞUARÂ SÛRESİ

111	1	(fetha ve kesra arasında)	Nâfi', Ebû Ca'fer, Şeybe, Kâlûn, Zührî.	Kurtubî, XIII, 75.
-----	---	---------------------------	---	--------------------

112	61	لَمُدْرِكُونَ	A' rec, Zührî.	el-Keşşâf, III, 115.
-----	----	---------------	----------------	----------------------

NEML SÛRESİ

113	10	جَان	Hasan, Zührî.	el-Keşşâf, III, 138; Râzî, XXIV, 184.
114	25	اسْجُدُوا يَا آلَا	Kisâî, Ruveys, Ebû Ca'fer, Ya'kûb, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 68; Kurtubî, XIII, 152.

ANKEBÛT SÛRESİ

115	3	وَلْيُعَلِّمَنَّ	Ali b. Ebî Tâlib, Ca'fer b. Muhammed, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 140.
116	20	بِإِيدَالِ الْهَمْزَةِ أَلْفَا	Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 146.

SECDE SÛRESİ

117	7	وَبَدَا	Zührî	el-Bahru'l-muhît, VII, 199.
-----	---	---------	-------	-----------------------------

SEBE' SÛRESİ

118	20	وَلَقَدْ صَدَقَ	Zührî	el-Muhteseb, II, 235.
119	20	إِبْلِيسَ ظَنَّهٗ	Zeyd b. Ali, Zührî, Ya'kûb.	el-Muhteseb, II, 235.
120	21	لِيُعَلِّمَ	Zührî.	Kurtubî, XIV, 237.
121	37	جِزَاءَ الضَّعْفِ	Ruveys, Katâde, Ya'kûb, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 286.

FÂTİR SÛRESİ

122	1	فَطَّرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ	Dahhâk, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, 1544.
123	11	عَمْرَهٗ	Ebû Amr, Hasan, A' rec, Zührî.	el-Keşşâf, III, 304.
124	27	جُدُّدٌ	Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, 1551.
125	28	وَالدَّوَابِّ (kesreyle)	Zührî.	el-Muhteseb, II, 245.
126	33	جَنَّةٍ	Rezîn, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 314.

YÂSİN SÛRESİ

127	10	أَنْذَرْتَهُمْ	İbn Muhaysın, Zührî.	el-Muhteseb, II, 250.
128	62	جُبُلَا	Ravh, Hasan, İsâ b. Ömer, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1567.

ZÜMER SÛRESİ

129	29	وَرَجُلًا سَالِمًا	İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Muhaysın, Yezîdî, Ya'kûb Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 424.
-----	----	--------------------	---	-----------------------------

ĞÂFİR SÛRESİ

130	1	م in raf'ıyla	Zührî.	Âlûsî, XXIV, 40.
-----	---	---------------	--------	------------------

ŞÛRÂ SÛRESİ

131	51	يرسلُ رسولاً فيؤجي (fethayla)	Nâfi', İbn Âmir, Şeybe, İbn Zekvân, Hişâm, Ebû Ca'fer, Zührî.	el-Bahru'l-muhît, VII, 527; Kurtubî, XVI, 43.
-----	----	-------------------------------	---	---

ZUHRUF SÛRESİ

132	18	Nâfi', Zührî.	أشهداً	el-Muhteseb, II, 302.
133	38	جاءانا (tesniye ile)	Nâfi', İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysın, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1681.
134	68	لا خوف	Ya'kûb, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 26.

HUCURÂT SÛRESİ

135	9	نفي (fethayla)	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 112.
-----	---	----------------	--------	------------------------------

MUMTEHINE SÛRESİ

136	11	فَعَقِبْنِم	Hasan, İkrime, Mücâhid, Ebû Hayve, Zührî.	Kurtubî, XVIII, 52.
137	11	فَعَقِبْنِم	Nehâî, A'rec, Ebû Hayve, Zührî.	el-Muhteseb, II, 372.
138	138	فَعَقِبْنِم	Mesrûk, Nehâî, Zührî.	el-Muhteseb, II, 372.

TALÂK SÛRESİ

139	6	وُجِدْكُمْ	Hasan, A'rec, Ebû Hayve, Zührî.	Kurtubî, XVIII, 131.
-----	---	------------	---------------------------------	----------------------

MULK SÛRESİ

140	19	مَا يُمَسِّكُهُن	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 303.
-----	----	------------------	--------	------------------------------

HÂKKA SÛRESİ

141	37	الخطيئون	Hasan, Talha, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1894.
-----	----	----------	----------------------	--------------------------------

MEÂRİC SÛRESİ

142	13	تؤويه (dammeyle)	Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1897.
143	14	يُنَجِّيه	Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1897.

NÛH SÛRESİ

144	28	وَلَوْلَدِي	Hasan b. Ali, Nehâî, Zeyd b. Ali, Hasan b. Ali, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 343.
-----	----	-------------	--	------------------------------

CİN SÛRESİ

145	28	لِيُعْلَمَ	Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 357.
-----	----	------------	--------	------------------------------

KIYÂME SÛRESİ

146	1	لَا قِسْمَ	İbn Kesîr, Kunbul, Hasan, A'rec, Bezzî, Zührî.	el-Bahru'l-Muhît, VIII, 413.
147	10	الْمَفْرَ	Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, 1924.
148	10	الْمَفْرَ	Hasan, İbn Abbâs, Hasan b. Ali, Mucâhid, İkrime, Katâde, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1924; Râzî, XXX, 219.

MURSELÂT SÛRESİ

149	41	ظَلَّلَ (kesrayla)	A'şâ, A'rec, Zührî.	Kurtubî, XIX, 126.
-----	----	--------------------	---------------------	--------------------

ABESE SÛRESİ

150	37	يَغْنِيهِ	Zührî, İbn Muhaysin.	el-Muhteseb, II, 417.
-----	----	-----------	----------------------	-----------------------

ZİLZÂL SÛRESİ

151	6	لِيُرَوَّأَ	Nâfî', A'rec, Katâde, Zührî.	el-Muharreru'l-vecîz, s. 1998; Râzî, XXXII, 61.
152	78	(harekenin ihtilâsıyla)	Ya'kûb, İbn Verdân, Ravh, Ruveys, Ebû Ca'fer, Zührî.	Kurtubî, XX, 118.

KAYNAKÇA

Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk: Esad Muhammed Tayyib, Mektebetu'l-Asriyye, Sayda.

Ahmed Hanbel, Ebû Abdillâh Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed*, Müessesetu Kurtuba, Mısır.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. Muğîre (ö.256), *Sahîhu'l-İmâm Buhârî*, ez-Zührâ li'l-İ'lâmi'l-Arabî, Kahire.

Cezâirî, Muhammed Tâhir, *et-Tibyân li-ba'di'l-mebâhisi'l-müteallika bi'l-Kur'ân alâ tarîki'l-itkân*, 3. baskı, Halep, h.1412.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilu'l-Kur'ân*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1427/2006.

Fîruzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut.

Halîfe b. Hayyât el-Leysî el-Ufurî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

İbn Adiy, Abdullah b. Adiy b. Abdillâh, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk: Yahya Muhtar, 3. baskı, Dâru-Fikr, Beyrut, 1988.

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ (ö.395), *Mu'cemu mekâyisi'l-lüğa*, 2. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1429/2008.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö.852), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 3. Baskı, Mektebetu Dâri's-Selâm, Riyad, 1421/2000.

İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî (ö.852), *el-Ucâb fî beyâni'l-esbâb*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004.

_____ *Tehzîbu't-Tehzîb*, 1. baskı, Dâru-Fikr, Beyrut, 1984.

İbn Hallikân, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnaî'z-zamân*, Dâru's-Sekâfe, Lübnan.

İbn Hayyân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim, *Sahîhu İbn Hayyân*, thk: Şuayb Arnavût, 2. baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut.

İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ ed-Dimeşkî (700-774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1. Basım, Mektebetu's-Safâ, Kahire, 1423/2003.

_____ *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1. baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000.

İbn Kudâme, Muvaffikuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed Makdisî Dimeşkî Hanbelî, *el-Muğni*, thk. Muhammed Şerafuddîn Hattâb ve diğeri, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2004.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *Ğarîbu'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Cebûrî, 1. baskı, Matbaatu'l-Ânî, Bağdat, h.1397.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (ö.1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-hadîs, Kahire.

İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Abbâs Bağdâdî, *es-Seb'atu fî'l-kirâât*, thk. Şevkî Dayf, 2. baskı, Dâru'l-Meârif, Mısır, 1400.

İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed *Mecmûatu'l-fetâvâ*, 1. baskı, Mektebetu'l-Ubeykân, Beyrut, 1998.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân Ali Kuraşî (ö.597), *Zâdu'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, 3. baskı, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut.

İbnu'l-Esîr, İzzuddîn b. Esîr Ebu'l-Hasen, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk: Âdil Ahmed er-Rufâî, 1. baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1996.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed (ö.833), *en-Neşr fî'l-kirââti'l-aşr*, 3. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427/2006.

_____ *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, 1. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427/2006.

Kattân, Mennâ', *Nüzûli'l-Kur'ân alâ seb'ati ahruf*, 1. baskı, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1411/1991.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, el-Mektebetu't-Tevfikıyye, Kahire.

Muhammed b. Şâkir b. Ahmed, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk: Ali Muhammed, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 1. Basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Hâdî şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr ve'l-keşf an ileli'l-kirâat ve tevcîhihâ*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, trs.

Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil (ö. 328), *İ'râbu'l-Kur'ân*, tahrir ve tahkik: Muhammed Muhammed Tâmir, Muhammed Ramazan, Muhammed Abdulmun'im, Dâru'l-hadîs, Kahire, 2007.

Neysâbûrî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed, *Esbâbu'n-nüzûl*, Dâru't-Takvâ.

Neysâbûrî, Müslim b. Haccâc (ö.261), *Sahîh Müslim*, thk: Halîl Me'mûn Şeyhâ, 2. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2007.

Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1. basım, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin b. Hasan (ö.604), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire.

Sa'dî, Abdurrahmân b. Nâsır (ö.1376), *Tefsîru'l-Kerîmu'r-Rahmân fî tefsîri kelâmi'l-Mennân*, Dâru İbnu'l-Cevzî, Kahire, s. 90.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk: Ahmed Arnavûd ve Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, 2000.

San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed, 1. baskı, Mektebetu'r-Ruşd, Riyad.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasruddîn b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm (ö.375), *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-ulûm)*, thk. Ali Muhammed Muavvid vd., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

Sıddîk Halîl Sâlih, "Mefhûmü'l-ğarîb inde'l-müfessirîn ve musannefâtihî", *Mecelletu Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*, sayı:7, Rabîu's-sânî-1430/Nisan 2009.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Ahmed Zemûlî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 2005.

_____, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 1426/2006.

Şâtîbî, Musa Ebû İshak, *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*, thk. Muhammed el-İskenderî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1427/2006.

Şerâb, Muhammed Hasan, *el-İmâm ez-Zühri âlimu'l-Hicâz ve's-Şâm*, 1. Basım, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1414/1993.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö.1250), *Fethu'l-kadîr el-câmiu beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ilmi't-tefsîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1420/1999.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 1. Baskı, Dâru İhyâi'-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1431/2001.

Tayyâr, Musâid b. Süleymân b. Nâsır, *el-Muharrar fî ulûmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı, Merkezu'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye bi Ma'hedi'l-İmâm eş-Şâtîbî, Cidde, 1429/2008.

Tufi, Necmüddîn Ebu'r-Rabî' Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm İbn Saîd, *Şerhu muhtasari'r-ravda*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî, Müessesetu'r-Risâle,

Beyrut, 1430/2009.

Yâsîn Câsim el-Mecîd, *Telhînu'n-nahviyyîn li'l-kurrâ'*, 1. baskı, Müessesetu'r-Rayyân, Beyrut, 1426/2005.

Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö.748), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1. Basım, Mektebetu's-Safâ, Kahire, 1424/2003.

_____*Tezkiratu'l-huffâz*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.

Zerkânî, Muhammed Abdülazîm *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 3. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1426/2005.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh (ö.790), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1427/2006.